

Бубенок О. Б.

*доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу Єразійського степену
Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Торгіка М. В.

*доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри музейно-туристичної діяльності
Харківської державної академії культури
м. Харків, Україна*

Сошников А. О.

*доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри музейно-туристичної діяльності
Харківської державної академії культури
м. Харків, Україна*

**ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКІ МОТИВИ В КИЛИМАХ КОЛЕКЦІЙ
ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА ТА ЕТНОГРАФІЧНОГО МУЗЕЮ
ІНСТИТУТУ ЕТНОЛОГІЇ ТА ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
БОЛГАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК**

Є в українській і болгарській мовах слова, дуже схожі за вимовою та семантичним значенням. Серед них варто особливо виділити спільний термін «килим», що служить для позначення ворсистого з візерунками виробу для вкривання підлоги, оздоблення стін, тощо. Але не дивлячись на те, що такі вироби мають значне поширення в Європі, є підстави говорити, що вони вперше з'явилися на Сході. Про це може свідчити вже сама етимологія терміна «килим».

Одна група дослідників вважає, що це слово має суто тюркське походження. Як доказ цього, вони наводять близькі терміни у кримськотатарській, азербайджанській та інших тюркських мовах. Але існує думка, що він і у тюрків є запозиченням і походить від перського слова «kelim, gelim», тобто «килим без ворсу».

Остання думка є дуже слушною через те, що весь світ добре знає перські килими. Проте перси не були першими винахідниками килимів. Справа в тому, що килими являли собою чистий атрибут кочової скотарської культури. В осілих народів Європи килими не мали таких вагомих позицій, як серед кочових народів. Проте ми добре знаємо, що деякі народи Європи традиційно прикрашали свої житла килимами, що мали різноманітні назви. Серед них варто виділити такі вироби у традиційному убранстві української хати і болгарської «кишти».

Прогулюючись у Болгарії по музейних залах Інституту етнології та фольклористики Болгарської академії наук ми помітили в болгарських килимах дуже знайомі мотиви. І тоді згадали, що бачили аналогічні вироби в етнографічних експозиціях Харківського історичного музею. Цей факт надихнув на думку, що українські й болгарські килими мають одне джерело походження.

Отже, головною метою цієї наукової розвідки стало виявлення причин формування спільних рис у килимарстві українців і болгар.

Необхідно зазначити, що вивченням питань походження українського килимарства займалися такі східноєвропейські дослідники, як Д. К. Зеленін, Б. Крижанівський, А. Зарембський, Я. Запаско, С. О. Біляєва, Г. Когут, С. А. Таранушенко та інші [1; 4; 6; 7; 9]. Вони неодноразово звертали увагу на те, що українські килими формувалися під безпосереднім впливом традицій Сходу. Проте тема походження українського килимарства ще залишається невирішеною.

Що стосується праць болгарських дослідників про килимарство, то треба окремо виділити роботи Д. Велева, С. Тачевої, С. Йорданова, Д. Курмушової та інших етнологів [3; 8; 10; 11]. Болгарські дослідники, з одного боку, бачили в місцевому килимарстві продовження стародавніх місцевих фракійських традицій; з іншого боку, вбачали вплив традицій східних сусідів, серед яких помітні позиції посідали тюркомовні народи.

Але ще нікому не спадало на думку, вбачати в походженні багатьох українських і болгарських килимів одне джерело, ймовірно східного походження.

Можна виділити три етапи розвитку килимарства в Україні. Перший – це стародавній (давньоруський) період часів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. Через відсутність матеріальних даних, не відомо взагалі, звідкіля в Південній Русі з'явилися ці вироби. На даному етапі килими вже трактуються як частина інтер'єру, але інтер'єру досить заможного та притаманного соціальній еліті давньоруського суспільства.

На другому етапі, в період пізнього Середньовіччя, відбулася зміна уявлень про функціональне призначення килима не тільки як предмета

побуту, а й як витвору мистецтва. І тут ми не завжди можемо вести розмову про східне походження цих килимів, бо в Західній Європі також існувала аналогічна традиція.

Нарешті третій етап, XVIII – початок XX ст., – це період широкого поширення килимарства як етнокультурної традиції і, водночас, якщо мова йде про килим, що був витвором мистецтва, як ознаки високої соціальної приналежності власника. Важливе місце у виявленні генези килимарства має вивчення технологій виготовлення килимів.

Так, із заселенням Слобожанщини виготовлення килимів-«коців» набуває свого розвитку і в цьому регіоні, зокрема – на Харківщині, де досягає свого найбільшого розвитку у другій половині XIX – на початку XX ст. Харківські коци виготовлялися у самому місті на Коцарській вулиці.

Предметом нашого дослідження стали три зразки, що зберігаються у фонді «Тканини» Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова. Один із них був внесений до інвентарної книги ХІМ у березні 1948 р. Він експонувався на етнографічній виставці ХІІ археологічного з'їзду, а потім належав до колекції Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. Інший зафіксований у книзі надходження ХІМ з 1946 р. Записів про попереднє перебування в інших музеях нема, але шифр (№ 1256) дає нам змогу зробити висновок щодо його належності до колекції Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. Останній коц був закуплений у пересічних громадян, які мешкали на вул. Ключовській, де зараз розташований новий житловий комплекс, і подробиць щодо його походження взяти ніде.

Під час ретельного вивчення цих трьох примірників коців було з'ясовано, що харківські коци, з одного боку, унікальні, а з іншого – мають багато спільного з килимами інших регіонів України. Так, у навколишніх землях вертикальний верстат для ткання килимів називали «кросно», а харківські коцарі – «разбої». Окрім того, тільки в коцах один ряд ворсових вузлів переважає з декількома рядами піткання. Саме наявність смуги гладкого ткання між ворсовими рядами та довгий ворс виділяють коци в окремий вид махрових килимів. Тільки у Харкові застосовувалась особлива технологія гладкого ткацтва на вертикальному верстаті. На цих килимах ми спостерігаємо ромбоподібний орнамент, типовий також й для Центральної України.

У зв'язку з цим, звернемо увагу на технологію виготовлення килимів Центральної України. Ще в першій половині XX ст. Б. Крижанівський та О. Зарембський зазначили, що частина килимів Центральної України з геометричним орнаментом виготовлялася на горизонтальних ткацьких верстатах, як у Туркестані [2, с. 6].

В Болгарії перший етап килимарства варто пов'язувати не лише з часами Першого Болгарського царства, а й більш раннього періоду. Наступний етап вже є більш близьким за часом до української (давньоруської) культурної традиції й фактично співпадає з розвиненим і пізнім Середньовіччям (XII–XVI ст.). Фактично в обидва періоди килим має ознаки приналежності до інтер'єрів, характерних для оселі представників соціальної еліти. Але найбільш вивченим є третій період болгарського килимарства, що співпадає з болгарським Відродженням у XVIII–XIX ст. Тоді цей промисел стає національно-культурною традицією та ознакою народної творчості та промислу. На даному етапі болгарське килимарство зближається з українською народною традицією та стає ознакою Східної та Південно-Східної культурної традиції.

Перш за все хотілось би зазначити, що проводячи порівняльний аналіз семантичних символів на болгарських і українських килимах, не можливо не звернутися до азійських мотивів, що знайшли своє відображення в туркменському й турецькому килимарстві.

Так, геометричний орнамент багатьох килимів Центральної та Східної України й Чіпровської області в Болгарії є дуже близькими до орнаменту туркменських килимів. Це стосується, в першу чергу, зображення хреста в ромбі, хреста у восьмиграннику, гачкуватого ромба, розетки тощо. Таку спорідненість можна побачити й в Чіпровських килимах, для яких типовим візерунком є стилізовані зірки з гачками на кінцях, у народі звані як «кучеряві зірки». Варто звернути увагу на ромбоподібний орнамент, який зустрічається на коцах із Харківського історичного музею та килимах з Етнографічного музею Інституту етнології та фольклористики БАН. Цікаво, що він знаходить повні відповідності, наприклад, в туркменських килимах, що зберігаються в Ашхабаді в Музеї килима.

Проте важко говорити про запозичення орнаменту в українських килимах саме від часів Стародавньої Русі в XI–XII ст., бо тоді близькоспоріднені до туркменів племена торків-огузів могли потрапити на територію України не з Туркменістану, а із заволзьких степів. Такі перелічені візерунки, як установили туркменські дослідники, зустрічаються на розписі кераміки в Туркменістані, датованої ще часами неоліту та енеоліту [2, с. 7]. Що стосується Болгарії, то на її територію геометричний орнамент міг потрапити із сусідньої Малої Азії та його витоки не обов'язково пов'язувати із рухом кочових племен із Центральної Азії. Наприклад, на території Туреччини він має поширення не лише серед турок, а й інших місцевих етнічних груп.

Наступний елемент – мотив листа – надзвичайно поширений у геометричних і натуралістичних формах, відомий як на турецьких, так і на українських килимах. За спостереженнями С.О. Біляєвої, мотив

із «дзвіночками» також відомий у турецькому мистецтві і килимах Туркменістану. Вона також вважає, що мотив «ланцюжка» має аналогії на килимах із Сельджуцького періоду, що збереглися до наших днів. Останній спільний мотив – ступінчастий ромб, відомий як в українському, болгарському, так і турецькому мистецтві. С. О. Біляєва зробила дуже цікаве спостереження: “Як свідчить порівняльний аналіз килимів Сельджуцького періоду і килима 1782 р., на останньому є присутніми всі давні елементи, які простежуються на сельджуцьких килимах, з яких збереглися 23 одиниці, представлені в музеях Туреччини” [1, с. 410–414].

Інший вид орнаменту може також свідчити на користь посередництва давніх тюркських племен. Йдеться про зображення зірок та інших астральних символів на килимах Центральної та Східної України. Це стало об’єктом пильного інтересу з боку Б. Крижанівського. При цьому дослідникові вдалося помітити одну суттєву особливість, згідно з якою килими із зірчастим орнаментом були поширені на лівому березі Дніпра, а на Правобережжі зустрічалися рідко [2, с. 8]. Порівняльний аналіз дозволив дослідникові дійти до висновку, ці особливості зближують їх із середньоазійськими килимами, в яких ми також знаходимо зірчастий малюнок [2, с. 8].

Зовсім характерно, що зірчастий орнамент спостерігається і посеред орнаменту деяких болгарських килимів. Принаймні ми можемо побачити його у вигляді шестикутних зірок на килимах, що виставлені в експозиції Інституту етнології та фольклористики з музеєм БАН в Софії. На жаль, ми поки ще не можемо точно сказати, з яких територій Болгарії походять ці килими.

Звичайно, немає сумнівів в тому, що зірчастий орнамент на килимах України і Болгарії має одне джерело. Найбільший інтерес у зв’язку з цим становить територія Середньої Азії. Цей орнамент – досить рідкісне явище для традиційних туркменських килимів. Проте це зовсім не виключає посередництва давніх огузів у його поширенні. І для цього припущення є певні підстави. Як вдалося встановити О. Гундогдієву, серед туркменів зберігся один із давніх видів повстяних килимів – кошма. Характерно, що кошми зберегли і давній орнамент у вигляді астральних символів, які зображували сонце, зірки, тощо [2, с. 9]. До цього слід додати, що дослідникові вдалося зафіксувати на орнаменті одного зі стародавніх туркменських килимів зображення зірок, схоже на зображення на килимах Центральної України і Болгарії [2, с. 9]. Окрім того, зірчастий орнамент також іноді зустрічається на казахських, турецьких, кримськотатарських та навіть монгольських килимах.

Таким чином, необхідно виділити спільні риси в українському і болгарському килимарстві, що мають витоки на Сході. Насамперед, це схожі традиції виготовлення килимів: вони вироблялись як на вертикальних, так і на горизонтальних ткацьких верстатах. Останні знаходять аналогії в кочовій культурі. Є також чимало спільного в орнаменті українських і болгарських килимів. Це, насамперед, стосується геометричних та рослинних мотивів, а також зображень зірок на килимах. Все це знаходить певні аналогії в орнаментальних мотивах Малої та Середньої Азії, тобто серед турків і туркменів.

Отже, усі ці збіжності можна пояснити тим, що протягом століть предки українців і болгар знаходились під впливом своїх тюркомовних сусідів, насамперед огузького походження. На території України це були торки або чорні клобуки та турки-османи, а на території Болгарії – протоболгари, турки-османи та інші тюркські етноси.

Література:

1. Біляева С. О. Взаємовідносини східнослов'янського та тюркського світів у XIII–XVIII ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2012.
2. Бубенок О. Б. Центральноазійський слід у килимарстві Центральної України // Східний світ. 2015. № 1. С. 5–12.
3. Велев Д. Български килими до края на XIX век. София. 1960.
4. Запаско Я. Українське народне килимарство. Київ, 1973.
5. Килимарството в България // <https://bnr.bg/radiobulgaria/post/100230792/kilimarstvoto-v-bylgariya> (дата доступу 10.09.2023))
6. Когут Г. Серія килимів невідомої полтавської майстерні XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтвознавство, 2003, вип. 3. С. 172–179.
7. Когут Г. Килим 1782 р. Зі збірки Музею українського народного декоративного мистецтва у Києві // Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтвознавство. Вип. 8. Львів, 2008. С. 113–126.
8. Курмушова Д. Котленските килими – по-силни от времето. София, 2022.
9. Таранушенко С. А. Українські килими. Харків, 2012.
10. Тачева С. В люлката на времето. София: «Петър Богдан», 1909.
11. Чипровски килими – Нематериално културно наследство на човечеството // <https://kilim.bg/kilimi-istoria> (дата звернення: 10.09.2023)